

Xurshidning “Layli va Majnun” dramasida an’ana va mahorat masalasi**Sherjonova Gulruxsor,**O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti
tayanch-doktaranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada dramaturg, shoir va tarjimon Shamsiddin Sharafutdinov – Xurshidning “Layli va Majnun” dramasi va uning qo‘lyozma va nashr variantlari o‘rganilib, asar ijodiy biografiyasi masalasi tahlil etildi. Alisher Navoiy qalamiga mansub “Layli va Majnun”ning Xurshid tomonidan amalga oshirilgan zamonaviy talqinidagi an’ana va dramaturg mahorati ochib berilgan.

Annotatsion. This article studies the drama “Layli and Majnun” by the playwright, poet and translator Shamsiddin Sharafutdinov – Khurshid, and its manuscript and published versions, and analyzes the creative biography of the work. The tradition and dramaturgical skill of Kxurshid' modern interpretation of “Layli and Majnun” by Alisher Navoi are revealed.

Kalit so‘zlar: drama, Majnun, arxiv katalogi, qo‘lyozma, maktab, insenirovka, arab alifbosi, an’ana va dramaturg mahorati.

Keywords: drama, novel, archive catalog, manuscript, school, staging, Arabic alphabet, tradition and dramaturgical skill.

Sharq xalqlari adabiyotida Layli va Majnun haqida yaratilgan dostonlar, ertak va afsonalar salmoqli o‘ringa ega. Adabiyotshunos-manbashunos olim, akademik I.Yu.Krachkovskiy bejiz “...sharqdagi “Layli va Majnun” g‘arbdagi “Romeo va Julyettadan” mashhurroq” deb ta’kidlagan edi. Arab xalqlari og‘zaki va yozma manbalarida mashhur bo‘lgan “Layli va Majnun” haqidagi “muhabbat motivi” yozma adabiyotni ham chetlab o‘tgani yo‘q. Dastlab Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Jomiy, Amir Suhayliylar “Layli va Majnun” mavzusida

dostonlar yaratishdi. Turkiy tilda esa Oshiq Posho, Gulshahriy, Shohidiy, Andalib kabi ijodkorlar bu mavzuda qalam tebratdi.¹ Alisher Navoiy ijodida esa “Layli va Majnun” dostoni alohida ahamiyatga ega. Turkiy adabiyotda mazkur mavzuga qo‘l urgan keyingi ijodkorlar aynan Navoiy ijodiy an‘analarini davom ettirishdi.

XIX asr oxiri XX asr boshlari adabiyotida Alisher Navoiy ijodiga o‘zgacha yondashuv davri boshlandi. Sinfiy kurash avj olgan davrda Navoiy dahosini ulug‘lab, uning ijodidan ilhomlanib qalam tebratish o‘zbek adabiyotida o‘z o‘rni va yo‘nalishiga ega ijodkorlar uchun birmuncha qiyin kechdi. Ana shunday davrda Shamsiddin Sharafutdinov Xurshid Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” hamda “Layli va Majnun” dostonlaridan ilhomlanib shu nomdagi drama, sahna asarlari, opera librettolarini yaratdi va sahnada bir necha yillar davomida namoyish qilishga muvaffaq bo‘lib, xalqning e‘tirofi va olqishiga sazovor bo‘ldi. Dramaturg “Layli va Majnun” dramasini 20-yillardan keyin yozgan bo‘lsa-da, drama 1925-yilda Toshkentda arab grafikasiga asoslangan eski o‘zbek yozuvida nashr etilgan. Mazkur pyesa asosida yaratilgan opera esa 1940-yilda bosilib chiqqan. Xurshid “Layli va Majnun” ustidagi ijodiy qayta ishlovlarini davom qildirib, 1946-yil mukammal nusxasi maydonga kelishiga muvaffaq bo‘ldi.²

Dramaturgning qizi Rahima Sharafutdinova tomonidan tayyorlangan Xurshid arxivi katalogi³da “Layli va Majnun” dramasining 38 varianti ko‘rsatilib, ularga qisqa tavsif berilgan. Bugungi kunda Xurshidning Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyida saqlanayotgan qo‘lyozmalari va boshqa arxiv hujjatlari bilan tanishish davomida mazkur variantlar ham xuddi ijodkorning “Farhod va Shirin” dramasi singari 3 xil ya’ni arab alifbosi asosidagi eski o‘zbek yozuvida, kirill

¹ Kahhorova S.A. Poetic interpretation of nonexitance (FANA) in the epic “Laili and Majnun” of Fuzuli // Scientific reports of Bukhara State University, 2017 – P. 176-179.

² Тоиров Н. Хуршиднинг “Лайли ва Мажнун” драмаси ҳақида айрим мулоҳазалар // Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам 3, 1996 йил. – Б. 63.

³ Шамсиддин Шарафутдинов Хуршид архивининг каталоги. (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Р.Шарафутдинова). – Тошкент: Мумтоз сўз, 2014. – 340 б.

yozuvi hamda o'sha davrdagi lotin grafikasidagi eski o'zbek yozuvida yozilgan. Shuningdek, arxiv hujjatlar orasidagi №6/86 deb raqamlangan va imzo qo'yilgan hujjat 1939-yilda Mamayxonova tomonidan rus tiliga tarjima qilingan opera bo'lib, 5 parda 7 ko'rinishdan iboratligi qayd etilgan. Bu variantda tarjimon "Layli va Majnun"ni "*insenirovka*" sifatida taqdim qilgani kishini ajablantiradi. Sababiki, Xurshid Alisher Navoiy ijodidan ilhomlangan har ikkala asarini ulug' mutafakkirning dostonlaridagi g'oyasini saqlagani holda mustaqil drama sifatida shakllantirdi. San'atshunos B.Nasriddinovning ma'lumot berishicha, Xurshidning "Layli va Majnun" dramasi XX asrning 20-yillarda alohida kitob sifatida ham nashr etilgan.⁴ Mazkur nashr etilgan bosma nashrlar o'rtasida birmuncha farqlar ko'zga tashlanadi, albatta.

Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostonida muhabbat, sadoqat, vafo, do'stlik va chinakam insonparvarlik ulug'lanadi, zulmkorlik, razillik, munofiqlik, nohaqlik kabi g'ayri insoniy odatlar qoralanadi. Xurshid talqinidagi "Layli va Majnun" dramasida Navoiy an'analari davom ettirilgani holida yangi zamonning zamonaviy ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy muammolari o'rtaga tashlanadi. Xususan, o'zbek jadid ma'rifatparvarlarining ilm-ma'rifat, maktab va maorif masalalriga doir g'oyalri yangicha talqindagi "Layli va Majnun"ga singdirilgan. Bu aynan 1937- yilgi nusxalarida ya'ni, Qaysning bolaligi va maktab yillari aks etgan variantlarda ko'zga tashlanadi. Dramaning keyingi 1941-1946 yilgi variantlarida esa imtihon sahnasi bilan boshlanib, nisbatan fikrlar ixchamlashganini sezish mumkin. Qays maktabdagi bolalar bilan suhbatida ayollarning aql-u idrok bobida erlardan kam emasligi, bu muqaddas kitobimiz Qur'oni Karimda ham keltirib o'tilganligiga ishora qiladi. Ayrim xurofotga berilgan domlalar ayollarni idrok borasida past sanar ekan, Qays bunga qarshi chiqadi. U domlarning "Erlar

⁴ Насриддинов Б. Хуршид. Монографик очерк. –Т: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1975-й. 232 б.

sharaflimi, yo xotinlar” degan savoliga “Har ikkisida sharaf barobar” deya javob beradi. Bu soʻzlar nafaqat dramaturg yashagan davr uchun, balki bugungi kun uchun ham nihoyatda ahamiyatga ega ekanligini unutmaslik lozim. Chunki ayollarga qaratilayotgan eʼtibor, ularning bugungi kunda jamiyatda oʻz oʻrnini topishida katta imkoniyatlar yaratilayotgan ekan, dramaga singdirilgan badiiy gʻoya qimmatli ekanligi shubhasiz.

Xurshidning qoʻlyozmalarida “Layli va Majnun” dramasiining asosiy figuralaridan biri sifatida Laylining otasi Omir (baʼzi manbalarda Amir ham yuritiladi) keltirib oʻtilgan. U dramaturg yashagan davrining axloqsiz, zulmkor amir va beklarining asardagi aksi edi, aslida. Oʻz qullarini va yosh, goʻzal qizlarni zodagonlarga sotishi ham ularning suhbatidan anglashilar ekan, bu Omirga oʻxshagan zodagonlarni asarda ayovsiz fosh qilish va sahnada ularni namoyish qilish orqali xalqning koʻzini ochish ijodkorning gʻoyaviy niyati boʻlgan desak, yanglishmaymiz. Xurshid dramada Laylini jasoratli, teran fikrli, maʼrifatli qilib tasvirlaydi. Dramaning bir qancha oʻrinlarida bunga guvoh boʻlish mumkin.

Balli menga qiz boshim bilan man,

Yashirin tutaman sirimni eldan

Er holing ila yoʻqotting oʻzni

Boqtirding oʻzingga barcha koʻzni.

Yuqoridagi satrlardan ayonki, bu Layli va Majnunning bogʻdagi ilk oʻzaro suhbatidan. Layli ham ilm olish borasida yigitlardan qolishmaydigan maʼrifatli oqila qiz obrazi sifatida tasvirlangan. Shu bilan birga, Xurshidning dramadagi yutugʻi sifatida Alisher Navoiyning bir qancha sheʼrlarini jumladan, “Navroʻz”, “Meni men istagan oʻz suhbatigʻa arzumand etmas”, “Qaro koʻzum” kabi bir qancha gʻazallarini obrazlarning nutqlarida mahorat bilan keltirib oʻtgani hamda

boshqa o‘rinlarda o‘zining lirik she‘rlaridan san’atkorona foydalanib, zamonasining qalami o‘tkir shoiri bo‘lganini yana bir karra isbotlaydi. Alisher Navoiyning mazkur nomdagi dostonida Qays ishq sababli aql-xushdan ayrilib, “Majnun” degan nomga qolgan bo‘lsa, Xurshid “Layli va Majnun” musiqali dramasida Qaysning “Majnun” deb atalishining asosiy sabablari boshqacharoq ifodalagan. Pyesadagi Qays Laylini sevgani hamda bu zo‘r ishqning otashida o‘rtanib, uning ishtiyoqida kuygani uchungina jinni deb atalmaydi, balki Qaysning xudbin va mag‘rur, beshafqat Omir, beklar hamda xurofotga mukkasidan ketgan kaltafahm domlalariga, shariat peshvolariga qarata dadillik bilan aytgan haqqoniy so‘zlari, hukmdorlarni bilimsizlikda va zulmkorlikda ayblagani, xotin qizlarning aql-u idrokda erlar bilan barobar degani, berahm va bemuruvvat amaldorlar el-yurtni vahshiyona ezib kelayotgani haqida tik turib, baralla gapirgani uchungina “Majnun” degan tamg‘a oladi. Dramaturg asarda Qaysni zamonasining jadid muallimi sifatida aks ettiradi. Chunki Layli ham va maktabdagi boshqa bolalar ham uni yetuk tafakkur egasi, “haqiqat yo‘lida bir rahnamo” ekanligini takrorlab o‘tishadi. U o‘z mahubasiga erishish yo‘lida bir qadam qolgan bo‘lsa ham (Navfal Omir ustiga yurish qilib, uni Layli visoliga yetkazmoqchi edi) Navfalni jang qilishdan, odamlarning qurbon bo‘lishidan qaytarib qoladi. Bu dramada Qaysning optimistik ruhdagi obrazligi, tom ma’noda davrning ziyoli insoni sifatida o‘quvchi ko‘z o‘ngida gavdalantiradi. Qo‘lyozma hujjatlarni o‘rganish davomida Qays tilidan domlalariga qarata *“Ilm ahliga shuncha pastlik, Uyatsizlik ham amalparastlik”* deb aytilgan haqqoniy so‘zlari bir necha variantlarda qayd etilgani, ammo negadir Xurshidning “Tanlangan asarlar”idagi “Layli va Majnun” dramasi nashr variantiga kirmay qolganini aniqladik. Rahima Sharafutdinova tomonidan nashrga tayyorlangan Xurshid arxivining katalogi⁵ dan joy olgan “Layli

⁵ Шамсиддин Шарафутдинов Хуршид архивининг каталоги. (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Р.Шарафутдинова). – Тошкент: Мумтоз сўз, 2014. – 340 б.

va Majnun” dramasi qo‘lyozma va nashr variantlarini solishtirish davomida muallif uni qariyb 20 yil mobaynida qayta ishlagani va u har gal badiiylilik jihatidan ancha mukammallashib borganligini kuzatish mumkin. Bir qancha qo‘lyozmalar to‘liq holda saqlangan bo‘lsa, ayrim variantlarning yo boshi, yo oxirgi varoqlari yo‘qolgan. “Layli va Majnun” dostoni hamda Xurshid muallifligidagi drama o‘rtasida ancha farqlar borligini sezish qiyin emas. Alisher Navoiyning dostonida Laylining ota-onasi va Majnunning otasining ismi keltirilmagan, ammo, Xurshid dramada ularni Omir, Safiya va Mahdi deb nomlagan; Ibn Salom dostonida “xafaqon” kasalidan tasodifan qazo qilgani (dostonida Ibn Salomning bu kasali oldindan borligi, ammo ko‘p sharob ichilsa, xuruj qilishi yozilgan)⁶ aytilsa, dramada Laylini o‘ldirishga chog‘lanib o‘z joniga qasd qilishiga guvoh bo‘lish mumkin.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Shamsiddin Sharofutddinov Xurshid “Layli va Majnun” sahna asari bilan Alisher Navoiy dostonidagi o‘ziga xos falsafiy fikrlarni, insonparvarlik g‘oyalarni targ‘ib qilish va ommalashtirish bilan bir qatorda xalqimizning buyuk mutafakkir shoirga nisbatan bo‘lgan samimiy muhabbatini yana ham oshirdi. Chunki asarlari necha asrdiki, o‘z qimmatini yo‘qotmagan, badiiylilik jihatidan zalvorli yukiga ega bo‘lgan ulug‘ mutafakkirning dostonlarini drama holida mustaqil asar sifatida yaratish, uni ommaga namoyish qilish va xalqning mehrini qozonish uchun ijodkordan juda katta iste’dod, bilim, tinimsiz mehnat talab qilinadi. Mana shu fazilatlarga ega bo‘lgan shoir, tarjimon va dramaturg Xurshidning ma’naviy merosi o‘zbek kitobxonlarining mehr va muhabbatini qozonishi shubhasiz.

⁶ Алишер Навоий “Лайли ва Мажнун” (насрий баёни). Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1990 й.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Шамсиддин Шарафутдинов Хуршид архивининг каталоги. (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Р.Шарафутдинова). – Тошкент: Мумтоз сўз, 2014. – 340 б.
2. Насриддинов Б. Хуршид. Монографик очерк. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – 232 б.
3. Хуршид. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1967. – 330 б.
4. Алишер Навоий “Лайли ва Мажнун”(насрий баёни). Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1990 й. –364 б.
5. Kahhorova S.A. Poetic interpretation of nonexitance (FANA) in the epic “Laili and Majnun” of Fuzuli. Sientific reports of Bukhara State University.176-179.
6. Тоиров Н. Хуршиднинг “Лайли ва Мажнун” драмаси ҳақида айрим мулоҳазалар. Мақола. Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам 3. 63 б.
7. Ризаев Ш. Жаид драмаси. Рисола ва матнлар. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1997. – 320 б.